

hikâyeye yer vermiş, ayrıca metne sadakat göstermediği gibi birtakım yeni bilgiler de eklemiştir. Mütercim ikinci versiyonda metne daha sadık kalmış, ancak tercümesine yine aslında bulunmayan bazı bölümler ilâve etmiştir (*Muhtârü'l-hikem*, neşredenin girişi, s. 22-23). Bu çeviri Herman Knust (Tübingen 1879), XIV. yüzyılda yaşayan Salernolu hekim Joannes Procide'nin Latince çevirisi de Salvatore de Renzi (Napoli 1854) tarafından yayımlanmıştır. Eseri Guillaume de Thignonville (ö. 1414) Latince tercümesinden Fransızca'ya aktarmış ve XV. yüzyılın sonlarından itibaren birçok defa basıldığı bilinen (Paris 1486, 1529, 1531, 1532, 1533; Bruges ts., Paris'te tarihsiz baskıları da yapılmıştır) bu Fransızca çeviriden de 1450'de Stephen Scrope, 1473'te Antoine Wydville tarafından İngilizce'ye tercüme edilmiştir. William Caxton'ın 1477 yılında Oxford'da yayımladığı *The Dictes and Sayings of the Philosophorum* başlığını taşıyan bu çeviri, üzerinde baskı tarihi bulunan ilk İngilizce kitap olma özelliğine de sahiptir (a.g.e., neşredenin girişi, s. 22-67; tercümelere için ayrıca bk. Rosenthal, XIII-XV [1961], s. 149-155). Abdurrahman Bedevî, *Muhtârü'l-hikem*'i kaynakları ve tercümelere hakkında yaptığı araştırmayla birlikte yayımlamıştır (Madrid 1958). Mahmut Kaya da "Muhtârü'l-hikem ve mehasinü'l-kelim'de Aristoteles'e İsnat Edilen Hikmetli Sözler ve Bunların Kaynakları" adlı makalesinde bu sözlerin filozofla olan ilişkisini araştırmış ve bunları Türkçe'ye çevirmiştir (*Felsefe Arşivi*, sy. 26 [İstanbul 1987], s. 247-296). 2. *Sîretü'l-Müstansır*. Safedî, bu eserin Müstansır-Billâh döneminde kaleme alınmış üç ciltlik bir tarih kitabı olduğunu yazıyorsa da sonraki tarihçiler böyle bir kaynaktan söz etmemişlerdir. İbn Fâtik, *Muhtârü'l-hikem*'in iki yerinde Büyük İskender'in hayatını "büyük tarih kitabında" eksiksiz biçimde anlattığını söyler (s. 239, 241); ancak bu kitabın *Sîretü'l-Müstansır* olup olmadığı konusunda herhangi bir ipucu yoktur. 3. *el-Vaşâyâ ve'l-emşâl ve'l-mûcezz min muhkemi'l-akvâl*. Günümüze gelmeyen eserin (İbn Ebû Usaybia, s. 561) adı *Muhtârü'l-hikem*'i andırmakta ve onun başka bir versiyonu olabileceğini düşündürmektedir. İbn Ebû Useybia, İbn Fâtik'in *el-Bidâye fi'l-manlık* ve *Kitâb fi't-Tıb* adlarında iki eserinin daha bulunduğunu belirtmektedir (a.g.e., a.y.).

BİBLİYOGRAFYA :

İbn Fâtik, *Muhtârü'l-hikem ve mehasinü'l-kelim* (nşr. Abdurrahman Bedevî), Madrid 1958, s. 239, 241; ayrıca bk. neşredenin girişi, s. 1-67; Yâkût, *Mu'cemü'l-üdeba'* (Cündî), VI, 241; İbnü'l-Kıftî, *İhbarü'l-ulemâ* (Lippert), s. 209-210, 269; İbn Ebû Usaybia, *Uyûnü'l-enbâ*, s. 560-561; İbn Teymiyye, *Der'ü te'ârûzü'l-âkı ve'n-nakl* (nşr. M. Reşad Sâlim), Riyad 1395, I, 10; Brockelmann, *GAL*, I, 459; *Suppl.*, I, 829; H. Corbin, *Histoire de la philosophie islamique*, Paris 1964, s. 246-247; G. C. Anawati, "Muhtârü'l-hikem ve mehasinü'l-kelim", *MIDEO*, VI (1959-61), s. 254-259; F. Rosenthal, "al-Mubashshir İbn Fâtik Prolegomena to an Abortive Edition", *Oriens*, XIII-XV, Leiden 1961, s. 132-158; a.mlf., "al-Mubashshir b. Fâtik", *EP* (İng.), VII, 282-283.

H. BEKİR KARLIĞA

İBN FAZLULLAH el-ÖMERÎ
(ابن فضل الله العمري)

Şihâbüddin (Ebü'l-Abbâs) Ahmed
b. Yahyâ b. Fazlillâh el-Ömerî
(ö. 749/1349)

Memlükler dönemi devlet adamı,
tarih ve coğrafya âlimi, edip.

3 Şevval 700'de (11 Haziran 1301) Dimaşk'ta doğdu. Muhtemelen Kirman kökenli Benî Fazlullah ailesinden gelmesi dolayısıyla İbn Fazlullah olarak bilinir; Ömerî nisbesi soy kütüğünün Halife Ömer b. Hattâb'a dayanması sebebiyledir. Benî Fazlullah mensupları, yaklaşık 100 yıl devletin yazışmalarının yürütüldüğü Dîvân-ı İnşâ'da sır kâtipliği görevinde bulundular; onun babası da sultanın özel kâtibiydi. İbn Fazlullah, ilk tahsilinden sonra gittiği Kahire'de birçok büyük âlimin yanında okuma fırsatı yakaladı. Kahire, İskenderiye ve Hicaz'da sürdürdüğü eğitimi sırasında Kemâleddin İbn Kâdî Şühbe ile Kâdilkudât Şemseddin el-Mizzî'den Arap dili ve edebiyatı, Kâdilkudât Şehâbeddin İbnü'l-Mecd ile Burhâneddin el-Fezârî'den (İbnü'l-Firkâh) fıkıh, Takıyyüddin İbn Teymiyye'den fıkıh, kelâm, Şemseddin el-İsfahânî'den usûl-i fıkıh ve Kemâleddin İbnü'z-Zemelkânî ile Şemseddin İbnü's-Sâîğ'den arûz, meânî ve beyân dersleri aldı. Öğrenimini tamamlayınca Kahire'de kadılık görevine getirildi. Ona, Mısır'da Şâfiî mezhebinin ilgilendiren meselelerde fetva yetkisi veren Allâme Şemseddin el-İsfahânî'dir (Safedî, VIII, 253-254). İbn Fazlullah'ın yazı yazma sanatında dönemin en önde gelen siması olduğu kabul edilmektedir (Kalkaşendî, I, 32).

Sultan el-Melikü'n-Nâsir Muhammed b. Kalavun'un üçüncü saltanatı sırasında

(1309-1341) önemli görevlerde bulunan İbn Fazlullah iyi bir fıkıh âlimi ve edibi-yatçı olmasının yanında iyi bir tarihçi idi. Özellikle hadiseleri tahlilde ve şahsiyetleri değerlendirmede başarılı olmuştur; ayrıca Cengiz Han döneminden yaşadığı zamana kadar Moğollar'ın tarihini iyi biliyordu. Onun, Memlük Devleti'nin dış siyaseti bakımından bölge için tehlike oluşturmuş bu gücü iyi tanınması ve Moğol devlet sisteminin Memlükler üzerindeki etkilerini görmesi hem memuriyeti sırasında hem de daha sonra eserlerini kaleme alırken kendisine çok faydalı olmuştur. Kahire'de resmî yazışmaların yürütüldüğü Dîvân-ı İnşâ'nın başkanlığını yapan İbn Fazlullah'ın kazandığı başarılarla rağmen sert mizacı dolayısıyla kısa sürede sultanla arası açıldı ve görevinden azledildi; ayrıca kâtiplerden birinin imza taklit ettiğini sultana bildirmesi üzerine hapse atıldı ve eli kesildi (İbn Hacer, I, 332-333). Daha sonra 740 (1340) yılında Dimaşk'taki divana tayin edildiye de bu görevinde sadece iki yıl kalabildi. Şikâyetler dolayısıyla sultan onu yine azletti ve cezalandırmak için Kahire'ye getirilmesini istedi. Ancak kendisi gibi sır kâtipleri olan kardeşi Alâeddin Ali'nin ricası üzerine Dimaşk'ta kalmasına izin verildi (Makrîzî, II/3, s. 464-466; İbn Hacer, I, 352-354; İbn İyâs, I/1, s. 487-488). Bu hadiseden sonra inzivâyâ çekildi ve İslâm coğrafyasıyla ilgili meşhur eseri *Mesâlikü'l-ebşâr* ile diğer kitaplarını kaleme aldı. 1349 yılında hacca gitmek amacıyla yola çıktı; fakat Kudüs civarında eşinin vefat etmesi üzerine Dimaşk'a geri döndü ve arefe günü yakalandığı vebadan öldü (9 Zilhicce 749/28 Şubat 1349).

Eserleri. 1. *Mesâlikü'l-ebşâr** *fi me-mâliki'l-emşâr*. Müellifin en önemli çalışması olup ağırlıklı olarak tarih ve coğrafyadan bahseden ansiklopedik bir eserdir. Daha sonra gelen müelliflere asırlar boyu kaynaklık etmiştir. İki ana kısma ayrılan yirmi yedi cüzlük eserin birinci bölümünde karalarla denizlere (fizikî coğrafya), ikinci bölümünde milletlere ve tarihlerine (beşerî coğrafya) yer verilmiştir. Diğer Memlük dönemi kaynaklarında rastlanmayan hal tercümelere sebebiyle de büyük değer taşıyan eser, çeşitli kütüphanelerde bulunan yazmalarından bir bütün oluşturularak Fuat Sezgin tarafından tıpkıbasım olarak neşredilmiştir (Frankfurt 1988-89). 2. *et-Ta'rif bi'l-mustâlahi's-şerîf*. Dîvân-ı İnşâ'da çalışan münşî-

leri (kâtip) nazarı ve ameli konularda aydınlatmak için yazılmıştır. Diploması ilmine dair olan ve yedi kısımdan meydana gelen eser divanda yaşanan olayları, protokolü ve kurallarını ihtiva eder. Kitapta örnekleriyle yazışma çeşitleri, Şam ve Mısır coğrafyası, başlıca şehirlerle aralarındaki mesafeler ve posta teşkilâtıyla ilgili bilgiler verilmiş, ayrıca bir münşinin bilmesi gereken savaş, müzik ve oyun aletleri hakkında açıklamalar yapılmıştır. Eserde Mısır'daki âdet ve gelenekler hakkında da bilgi yer almaktadır. Müellifin "defnû'z-zünûb" geleneğine dair verdiği bilgilere diğer hiçbir kaynakta rastlamak mümkün değildir. Önce taşbasması olarak yayımlanan eseri (Kahire 1312/1894) Abdurrahman Ermin Sâdik yüksek lisans tezinde incelemiş (1979, Ezher Üniversitesi), Muhammed Hüseyin Şemseddin (Beyrut 1988) ve Semir ed-Derûbî de (Kerek-Ürdün 1413/1992) tahkikli neşirlerini yapmışlardır. Daha sonra gelen müellifler tarafından örnek alınan *et-Ta'rif*'i İbn Nâzirü'l-Ceyş, *Kitâbü't-Teskîf*'ü't-Ta'rif bi'l-muştalâhi's-şerîf adlı eserinde (nşr. R. Vesely, Kahire 1987) kendi dönemi açısından güncelleştirmiş ve eksikliklerini gidermiştir. Kalkaşendî *Şubhu'l-a'sâ'da* bu iki eserden de geniş ölçüde faydalanmıştır. 3. eş-Şiteviyyât. İbn Fazlullah'ın çağdaşı âlimlerle yaptığı yazışmaları içeren eserin yazmaları İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi (AY, nr. 1144) ve Leiden'de (Or. 351) kayıtlıdır (Ömer Ferruh, *Târîhu'l-edeb*, III, 763; *DMBİ*, IV, 407-408; *Mesâlikü'l-ebşâr*, neşredeninin girişi, s. 35). 4. Muhtasarı *Qalâ'idü'l-İkyân*. Feth b. Hâkân el-Kaysî'nin *Qalâ'idü'l-İkyân* adlı eserinin muhtasarıdır; bir nüshası Dârü'l-kütübü'l-Misriyye'de (Teymiyye, Tarih, nr. 636) bulunmaktadır (Şâkir Mustafa, IV, 71).

İbn Fazlullah'ın ayrıca *en-Nebzetü'l-kâfiye fî ma'rifeti'l-kitâbe ve'l-kâfiye* (bk. Brockelmann, *GAL*, II, 176), *Dem'atü'l-bâki ve yakazatü's-şâkî* (bir varacağı D. S. Rice tarafından neşredilmiştir: "A Miniature in an Autograph of Shihâb al-Din b. Faḍlallâh al-'Umari", *BSOAS*, XIII [1949-1950], s. 856-867) adlı eserleriyle Hz. Peygamber'i methettiği *Şabâbetü'l-müştaş* adlı divanı, *ed-Da'vetû'l-müstecâbe*, *Nefhatü'r-ravz*, *Süfretü's-sefre*, *Zehebiyyetü'l-aşr* ve nesebinin Hz. Ömer'e istinat ettiğini kanıtlamak amacıyla yazdığı *Fevâidü'l-semer fî fezâ'il-i âli 'Ömer*'i kaynaklarda zikredilmektedir.

BİBLİYOGRAFYA :

İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlikü'l-ebşâr: me-mâlikü Mısır ve's-Şam ve'l-Hicaz ve'l-Yemen* (nşr. Eymen Fuâd Seyyid), Kahire 1985, neşredeninin girişi, s. 3-45; Safedî, *el-Vâfi*, VIII, 252-270; Kütübî, *Fevâtü'l-vefeyât*, I, 157-161; Kalkaşendî, *Şubhu'l-a'sâ* (Şemseddin), I, 32; Makrîzî, *es-Sülûk*, II/3, s. 464-466, 487, 787, 792; İbn Hacer, *ed-Dürerü'l-kâmine*, I, 332-333, 352-354; İbn Tağrîberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, I, 234-235; İbn İyâs, *Bedâ'i'ü'z-zühûr*, I/1, s. 487-488; Ahmed Zeki Bey, *Mémoire sur les moyens propres à déterminer en Egypte une renaissance de lettres arabes*, Le Caire 1910, s. 10; *Hedîyyetü'l-'ârifin*, I, 110; Brockelmann, *GAL*, II, 175-176; Abbas el-Azzâvî, *et-Ta'rif bi'l-mü'errihin fi 'ahdi'l-Moğol ve'l-Türkmân*, Bağdad 1376/1957, s. 187-188; I. Krachkovsky, *Târîhu'l-edebi'l-coğrafiyyi'l-Arabî* (trc. Selâhaddin Osman Hâşim), Kahire 1963, I, 410-415; D. Little, *An Introduction to Mamluk Historiography*, Wiesbaden 1970, s. 40; Ömer Ferruh, *Târîhu'l-edeb*, III, 762-764; a.mlf., *Târîhu'l-ülûm 'inde'l-'Arab*, Beyrut 1976, s. 209-210; Ahmed Ramazan Ahmed, *er-Rihle ve'r-rehâletü'l-müslimîn*, Cidde, ts., s. 208-220; Ahmed el-Eskenderî - Mustafa Anânî, *el-Vasîf*, Kahire, ts., s. 297-298; Sartori, *Introduction*, III/1, s. 802-804; Selâhaddin el-Müneccid, *Mu'cemü'l-mü'errihine'd-Dimaşkiyyin*, Beyrut 1978, s. 176-177; Ömer Müsâ Bâşâ, *Târîhu'l-edebi'l-Arabî: 'aşrû'l-Memlûkât*, Beyrut-Dimaşk 1409/1989, s. 514-539; Muhammed Mutî' el-Hâfiz, *el-Câmi'ü'l-Ömevî bi-Dimaşk*, Beyrut 1985, s. 45-46; D. Kravulsky, *el-'Arab ve'l-İrân*, Beyrut 1413/1993, s. 89-153; Şâkir Mustafa, *et-Târîhu'l-'Arabî ve'l-mü'errihin*, Beyrut 1993, IV, 71; Richard Hartmann, "Politische Geographie des Memlukenreichs", *ZDMG*, LXX (1916), s. 1-40; David Ayalon, "The Great Yassa of Chingiz of the Memluk State", *BSOAS*, X (1940-42), s. 862-876; Muhammed Kürd Ali, "Künûzü'l-ecdâd", *MMIADm*, XXII/11-12 (1947), s. 487-492; K. S. Salibi, "Faḍl Allâh", *El²* (İng.), II, 732-733; a.mlf., "İbn Faḍl Allâh al-'Umari", a.e., III, 758-759; Ebû'l-Hasan Diyanet, "İbn Fazlullah 'Ömerî", *DMBİ*, IV, 406-408.

ABDÜLAZİZ EL-ALEVÎ

İBN FEHD, Cemâleddin (جمال الدين ابن فهد)

Ebû'l-Abbâs Cemâlüddîn Ahmed
b. Muhammed b. Fehd el-Esedî el-Hillî
(ö. 841/1437)

Şii fakihî.

757 (1356) yılında Hille'de doğdu. İlk öğreniminden sonra Ali b. Hâzin el-Hâirî, Mikdâd b. Abdullah es-Süyûrî, İbnü'l-Mütevvec el-Bahrânî, Cemâleddin İbn A'rec el-Amîdî gibi hocalardan ders okudu. Hayatının büyük bir kısmını Hille'deki Zeyniyye Medresesi'nde müderrislik yaparak geçirdi. Ardından Kerbelâ'ya yerleşti. Buraya hangi tarihte geldiği bilinmemekle birlikte onun gelişyle Kerbelâ'nın Necef, Hille ve Bağdat gibi bir ilim merkezi olmaya başladığı nakledilmektedir. Daha sonra Cebeliâmil'deki Cezzîn'e giderek Şe-

hîd-i Evvel'in oğlu Ebû'l-Hasan Ziyâeddin Ali b. Muhammed el-Âmilî'den hadis dinledi ve icâzet aldı (824/1421). Öğretim faaliyetlerini aralıksız sürdüren İbn Fehd'in Ali b. Hilâl el-Cezâirî, Abdüssemi' b. Feyyâz el-Esedî, Radyiyyüddin İbn Râşid el-Katîfî, Zeynüddin Ali b. Muhammed el-Âmilî, Ali b. Fazl el-Hillî, Muhammed Nurbahş es-Sûfî ve Muhammed b. Felâh el-Huveyzî gibi âlimlerin yetişmesinde büyük katkısı olmuştur. Öğrencilerinin sonuncusu, Müşâ'aaar'ın Hûzistan'da mehdîliğini ilân ederek hâkimiyet kuran ilk hükümdardır. İbn Fehd, aynı zamanda damadı olan Muhammed b. Felâh'ın isyan niteliğinde gördüğü hareketinden dolayı görüşlerini reddederek öldürülmesi yönünde fetva vermiştir. Kerbelâ'da vefat eden İbn Fehd, Hz. Hüseyin'in türbesinin yakınında halkın daha sonra İbn Fehd Bahçesi adını verdiği yerde defnedildi. Bir ziyaretgâh olarak günümüze kadar gelen kabrinin büyük bir kısmı yıkılmıştır.

Usûlî düşüncenin Muhakkık el-Hillî, İbnü'l-Mutahhar el-Hillî ve Şehîd-i Evvel'den sonraki en önemli temsilcilerinden olan İbn Fehd'in en belirgin vasıflarından biri sûfimeşrep bir fakih olmasıdır. Eserlerinde Şehîd-i Evvel sonrası şerh döneminin izlerini bulmak mümkünse de onun ictihad ve fakihin toplum içindeki rolüyle ilgili değerlendirmelerinde koyu bir Usûlî olduğu görülür. Ona göre gaybet döneminde Şii fakihin imamın gerçek temsilcisi olduğunda hiç şüphe yoktur. Tasavvufa meyli ahlâk ve tasavvuf alanında kaleme aldığı eserlerde görüldüğü gibi hayatından bahseden kaynaklar da bu konuda hemfikirlerdir. Bununla birlikte vahdet-i vücûd esas almaktan ziyade çağındaki bazı mutasavvıflar gibi zühd ve ibadete dayalı ve felsefî tarafı ağır basan bir irfan anlayışını benimsediği ifade edilmektedir. Onun tasavvufa bakışı Nasîrüddîn-i Tûsî, Bahâeddin el-Âmilî ve Şehîd-i Sâni'nin tasavvuf ve irfan anlayışına benzemektedir.

Eserleri. İbn Fehd'in elli civarındaki eserinden bazıları şunlardır: 1. *el-Muhezzebü'l-bârî' fî şerhi'l-Muhtasarî'n-nâfi'* (*Câmi'u'd-dekâ'ik*). Muhakkık el-Hillî'nin İmâmîyye fikhına dair eserinin şerhi olup Müctebâ el-İrâkî tarafından neşredilmiştir (I-II, Kum 1407-1411). 2. *Muhtasar min şerhi'l-Muhtasar* (Meşhed 1410). 3. *er-Resâ'ilü'l-aşr*. Fıkıhla ilgili on risâle ihtiva eden bu eseri Mehdî Recâi yayımlamıştır (Kum 1409/1367 hş.). Bu risâleler sırasıyla şunlardır: *Cevâbâtü'l-mesâ'il-i-Bahrâniyye*, *Cevâbâtü'l-mesâ'il-i's-Sâmiyye-ti'l-ûlâ*, *Risâle vecîze fî vâcibâti'l-hâc*, *Gâyetü'l-İcâz li-hâ'ifi'l-i'vâz*, *Kifâ-*